

Peti Lehel

Közösségi krízishelyzeteket artikuláló látomások a moldvai csángó falvakban

Jelen írásomban a lokális hagyományokból táplálkozó vallásos képzetek működésének vizsgálatán keresztül a társadalmi válsághelyzetek és a vallásosság közötti kapcsolatokat vizsgálom. A moldvai csángók vallási életének azokat a területeit elemzem, ahol a hagyományos vallási magyarázórendszerek tömeges transzcendens élmények, látomások kialakulását hívták elő.

A tanulmány a következőképpen épül fel: Először röviden ismertetem a témával kapcsolatos, a régióra koncentráló néprajzi szakirodalmat, majd megnevezem azokat a szempontokat, amelyek alapján saját etnográfiai anyagom elemzésére kísérletet teszek. Ezt követően bemutatom azokat a hagyományos világképben gyökerező ideológiákat, amelyek a látomások jelentkezését támogatták. A következő részben közösségi krízishelyzeteket artikuláló, kollektív látomásokról szóló etnográfiai szöveganyagot elemzek.

*

A moldvai csángókkal kapcsolatos kutatásokban, az irántuk való tudományos érdeklődés kezdetétől fogva a hangsúly a népcsoport lokális hagyományaira, eredetére, valamint a többi magyar népcsoporttól való nyelvi különbözőségére esett. E népcsoport vallásos életét bemutató munkákra a tematikai sokféleség és az etnográfiai adatgyűjtés gazdagsága a jellemző. Az összehangolt kutatásokat támogató intézményi keretek hiánya, a kutatást ellehetetlenítő politikai-ideológiai körülmények, az egyes kutatók kulturális értékmentéselvű szemlélete stb. ugyanakkor módszertanilag sok tekintetben egyenetlen elemzéseket eredményezett (lásd Tánczos 2007). Szintén ezzel magyarázható, hogy míg az emberélet fordulóinak szokásait, a szakrális térszerkezetet és a tér vallásos objektumait, a búcsújárást és a szentkultuszt, a szentelményeket, a díszítőművészet és az egyházművészet vallásos jelképeit, a vallásos tartalmú orális szöveg-

hagyományt meglehetősen gazdag irodalom dokumentálja és értelmezi, egyes kutatási területek (például a vallásos mentalitás működése vagy a vallásos intézményrendszer) alig, vagy egyáltalán nem kapott figyelmet (lásd Tánczos 2007).

A moldvai csángó közösségekben jelentkező látomások vizsgálata szintén nem képezte módszeres kutatások tárgyát. ELSZÓRTAN sor került ugyan látomás-szöveg közlésekre, ám ezek módszeres elemzése legtöbbször elmaradt.¹

Pócs Éva a lészpedi látóasszonyként ismertté vált Jánó Ilonával Kóka Ilona által készített eddigi legteljesebb interjúkötet alapján közölt összehasonlító jellegű elemzést (Pócs 2006). Szakirodalmi összehasonlítási alapot képez Pozsony Ferenc írása is, aki két látnok specialista látomásaira koncentrált, emellett számba veszi az utóbbi évtized azon eseményeit, amely különösen kedvezett a látomások születésének a moldvai közösségekben (Pozsony 1998). Pozsony Ferenc állítása szerint az utóbbi ötven évben a moldvai csángó falvakban adott időszakokban a látomások ciklikusan sűrűsödtek. A szerző a második világháborút, a kollektivizálást megelőző periódust (1958–1962), a Nicolae Ceaușescu bukását megelőző két évet (1988–1989), valamint 1990 tavaszát nevezi meg ezek között (Pozsony 1998: 78), amelyek társadalomtörténeti szempontból koncentrált társadalmi konfliktusok időszakai voltak.²

Az etnográfiai anyagomat képező látomás-szövegek időben négy periódusban helyezhetők el:

- 1.) A *második világháború*, amely időszakra a bemutatásra kerülő etnográfiai anyagban csak két látomás-szöveg utal, mivel a háború idején tapasztalt látomásokról már csak a legidősebb korosztály tud beszámolni.
- 2.) A *kommunista diktatúra* időszaka, amely időszakban tapasztalt látomásokat idejét csak hozzávetőlegesen lehet behatárolni, főként ami az időben távoli, a diktatúra kiépülésének kezdeti fázisát illeti. A 2001 óta történő gyűjtéseim idején természetesen már csak bizonytalan válaszokat kaphattam az ebben az időszakban tapasztalt látomásokról történő történéseiről.

¹ A moldvai csángó falvakban gyűjtött látomás-elbeszéléseket közölt Bosnyák Sándor (Bosnyák 1980, 2001), Ferenczes István (Ferenczes 2003), Kóka Rózália (Kóka 1982, 2006), Moldován Domokos (Moldován 1985, 1993). Egy adatközlő folklórtudását, világképét bemutatva Pozsony Ferenc közöl néhány látomás-elbeszélést (Pozsony 1994).

² A politikai, közéleti válságok látomásos formájában történő artikulálása zajlott a Székelyföldön is, ahogy azt Gagyi József az 1949-es máréfalvi millenáris mozgalomról több munkájában is bemutatta (Gagyi 1998, 2004).

3.) Közvetlenül az *1989-es romániai rendszerváltást* megelőző időszak, amely a látomások tartalmát illetően a diktátor bukását, a véres forradalmat vetítették előre.

4.) A *rendszerváltás* óta eltelt időszak.

De milyen típusú látomások megtapasztalására került sor a kommunista diktatúra idején a moldvai falvakban, és milyen szerepet tölthettek be egy-egy közösség életében? Milyen vallásos tartalmak, szimbólumok fordultak elő bennük, és kik vettek részt az értelmezésükben? Milyen eszközöket vetett be a hatalom az ilyen spontán alakuló rítusok megakadályozása érdekében, hogyha magukra vonták figyelmét? Mi történik e vallásos képzetek innovatív formáival a rendszerváltást követően?

Felkészülés a krízishelyzetekre

A társadalmi, gazdasági kiszolgáltatottság helyzeteiben a hagyományos vallásossághoz kötődő csángó közösségekben egy olyan kollektív értelemrendszeren nyugvó értelmező szimbólumrendszer működhetett, amely a változó környezethez való adaptációt segítette.

A krízishelyzetekre való felkészülés, ezek kezelése szintén a vallásos embert körülvevő transzcendens jelzések közösségileg támogatott értelmezése révén történt meg. Gyakran különös, a megszokottnál sokkal erősebb fényű csillagok, vagy a lenyugvó Nap szivárványszínekben való játszása jelezhetett előre katasztrófát, kollektív szerencsétlenséget. A transzcendens értelemmel felruházott előjelekhez³, csodákhoz fűződő tudás vagy szimbolikus kódrendszer a jelenbeli csángó társadalomban részleteiben máig fellelhető, mint ahogy az a bemutatásra kerülő etnográfiai anyagból kiderül.

A csángók hite szerint a Hajnali csillag különösen erős fénye a közösségre törő veszélyre figyelmeztet: háborúra, földrengésre, tűzkatasztrófára. Ugyanerre figyelmeztet egy máskor nem látható nagy csillag, amelyet Trunkban a második világháború idején, valamint az 1989-es romániai forradalom kitörésekor láttak utoljára.

³ Moldvában ezeket jegyeknek hívják.

Másik mikor mutyitódik [megjelenik] a csillag... a verekedés. Mikor estendég [esetefelé] így megmutyitódik a nagy csillag, az verekedés. Akkor történik valami. [Milyen verekedés?] Mind most es vót a revolúcióba [forradalom] es... Annak egy csillag, s amikor mutyitódott, mondták. S egyszer há... még nem tött el egy hét, kettő, három, s ... [S maguk látták a csillagot?] Há, láttuk há. Nagy csillag vót. [Még mikor jelenik meg ez a csillag?] Mikor még verekedés lesz. Lehet holnap es, lehet holnapután es, lehet ne legyen! [Még máskor jelent-e meg az a nagy csillag?] Mikor örökké földingás történik. Hogy megrázza a földet, akkor nagy jégyre az. Nagy jég, gyétoť nagy jég [erős jegy]. Hajnali csillag es mutyissa ő, de kicsikén. [A Hajnali csillag hogy mutatja?] Jön egy nagyobb csillag, mind a másíkok. Mutyitódik csak ott homályban... Történik valami... földingások, verekedés vaj valami, gyúlás. [...] Tudják, hogy valami jó a fejünkre. [...] Itt elébb mi helyünkbe valami történik, Isten örözzön meg egy gyúlástól, vaj földingástól. Mutyissa abba a hónapba történik valami. [Volt olyan, hogy mind a kettő mutatta?] Történik, há. Csak abba kaptak hírt az emberek, hogy régvél más módú vót. Megindult a verekedés vaj földingás. Lezúgtak [összeomlottak] a házak. Nem mindenütt. Más helyeket, hol rosszabbak vótak.⁴

1940-ben nagy erejű földrengés rázta meg Bukilát. A házakban sok kárt tevő földrengést az emberek a második világháború előjelének tekintették. „Még 40-be es, akkor esz vót egy nagy földingász. Megálltunk, künn vótam, a keretek így lógtak ne, akkor mondták a zemberek, tudjátok meg, hogy ez a földingász jelenti, hogy vérontász kell legyen. Az esz vót, akkor jött a háború! Nagy földingász vót ez esz, mellik eljött moszt! Egy földi ember nem bír sánni, hogy oprilja [állítsa] meg a földingászt, hogy ne rázza meg az Atya!” (Gazda 1993: 199).

A második világháború súlyosan érintette Lészpedet is. A front közel húzódott a településhez, a falu lakói a német, a román és az orosz katonaság átvonulását is megszenvedték. A háziállatokat, fiatal nőket gyakran kellett a közeli erdőbe kimenekíteni a megszálló katonaság elől. Az oroszok puskával lőttek meg az ólban a disznókat és a gazda udvarán lakmároztak. A visszaemlékezések szerint az oroszok csángó férfiakat köteleztek arra, hogy a németekre vadászva az ismeretlen terepen vezessék őket. Muntyán

⁴ Bordás János (1926), Trunk, 2001. július 12.

Lézia német katonaság oroszok általi kiűzetésére, a katonák garázdálkodásaira így emlékezett vissza:

Akkor aztán vót, vót, a ruszak [oroszok] mikó bėjöttek... Ide héjzánk.. á milyen dógok... [Az hogy történt, mire emlékszik akkor?] Úgy elmentünk hazurró, me mink oda bé ültünk az én apámék lángă şosea [az út mellett]. Válé [völgyben] oda bé. Ott vót a házunk. Úgy el kellett megnyünk hazurró, azok mikor jöttek bé. A front bėjött itt, itt jött bé a hegyen, mikó bėjött, a front ide, s az a miféle [felderítő] elől jött egy lóval, az a, hogy mandták annak... az a nagy kard a kezibe így né, felemelve, s jött bé! Ő jött elől, s aztán jöttek a katanaság utána. [...] Mentek úgy, mentek a németek után. Futtak. [...] S a németek akkó futkostak ki az erdőn. Itt a hegyen mind. Mentek úúúgy, futtak úúgy... csude dolog, olyan dolog vót. [A népet bántották itt a faluba?] Jaaj, milyen rikojtozásak is voltak éjjel is, mentek reik, jöttek részegettek meg azak a katanák. Ruszak. Chiár [éppen] az oláhak es. Megtőtette a fejét, aztán kész. Mentek rea, melyikek közel vótak a nagy út mellett. Mentek reik. Keresték a léányokat. Ez a rusz mondta: „Bárisnyá!” Úgy mandták araszul, bárisnyá. Kérték a léányakat. Mind el voltunk futkasva, én ott voltam ki. Voltak nyámjaink [rokonaink] ki az erdő mellett, ada mentiünk ki! Kivittük a johokat, kivittük a disznyót, kivittünk mindent, az én édesapám atthan ült. Vót két fejöstehenyünk, s fejte meg, s adatt a ruszagnak tejet, adatt mindent, méges feltették utojjára. Úgy siratóztunk, elvitték. Elvitték itt le, muticcsam meg az utat, hogy hol futtak a németek ki. Itt az erdőbe. Jajj, kész. Gondoltuk meglövik, s gátá [kész]. [...] Elfutkostak mindenki hazulrónét. A léányok előrözköttek mindenütt. Mandam, tátám atthan vót, adatt tejet nekik. Disznyót meglötték, vették el onnét az ográdából, lötték meg úgy, vitték tették fe abba a kezánba [főzőüst] főzni hátul, mentek utánik az ételvel. Csúf dolog vót erőst.⁵

Ónodi Antal lészpedi ácsmester szerint 1940–41 tájékán különösen gyakran láttak ablaküvegeken megjelenő Mária- és Jézusalakot. A háború teremtette egzisztenciális bizonytalanság időszakában, amikor családtagok egymás életéért aggódtak, az emberek a vonat ablaküvegén kirajzolódó szentcsalád képét vélték felfedezni.

⁵ Muntyán Lézi (1930), Lészped, 2008. szeptember 28.

[S azt hallották-e, hogy régebb mondták, látszódjon az ablaküvegen Mária? Vagy Jézus?] *Az igaz, nezték, az ablakon mutyitódott Jézus, Mária, tyár még mind a hárman, ugyebár a család, a szentcsalád. De úgy az mind mikor ki lett volna írva, nem hogy rendesen látszodjék.* [S ez mikor történt, Lészpeden történt?] *Háború üdején.* [Második verekedés-kor?] *Igen. Negyvenbe, negyvenegybe.* [S itt látták Lészpeden?] *Hát én es láttam.* [S hogy történt, ezt kicsit elmondaná részletesebben? Itt a faluban történt?] *Hát nezték sok helyt. Sok helyt. Az ablakon. A vonaton. Ment a vonat, hát mutitódott így, reá vót írva, ki vót írva, de nem hogy élve lehetett volna vagy...* [S ezt sokan nézték?] *Hát nezte a világ.* [S hogy tetszött, hogy nézett ki Mária?] *Úgy mint a képbe ment, mint mikor a gyermekek kirajzolják az iskolába, úgy volt, úgy látszott.*⁶

Krízis-látomások a kommunizmus idején

A beszámolók szerint az ablaküvegen megjelenő Szűz Mária, valamint egyéb szentek látása Lészpeden a front átvonulását követő években, a kommunista hatalomátvétel idején, az 1947–48–49-es években vált gyakorivá. Az új hatalom propagandával, agitációval próbálta a látomások hírére spontán módon kialakuló többnyire néhány szomszédságból álló gyülekezéseket megakadályozni, a résztvevőket elijeszteni. Akiknél ez nem működött, azokat a milícia megfenyegette és pénzbüntetéseket szabott ki rájuk. A jelenések hírére nagy számban összeseregülő gyermekeknek osztályfőnöki órákon magyarázták a jelenségek „világi” hátterét. A propaganda szerint az ablaküvegeket petróleummal, gázolajjal kenték meg, szárazra dörzsölésük után a visszaverődő napsugarak fényjátéka okozta a jelenséget.

[S olyanról hallottak, hogy másoknak megmutyitódott Mária?] *Evvel kötésben [kapcsolatban] azt akaram mondani, hogy '47, '48, '49-es esztendőkbén, mondták, hogy Mária mutatkozik az ablakakan. Ez egyféle család vót, mert mi történt? Ha megkened egy kicsi motorinával [gázolajjal] az ablakakat és megdörgölgöd, akkor vannak azok a színes sugarak az ablakan. Nem, me Mária!* [S sok volt, ilyen, hogy láttak az ablakokon?] *Hát, mind nézték az ablakokat.*

⁶ Ónodi Antal (1930), Lészped, 2008. augusztus 8.

– Néztem én es, nem láttam.

– Én Szentgyörgyön vótam az iskolába, mikor ez megtörtént. Mikor hazajöttem, akkor csodálkoztam. Mikor visszamentem, orosz órán, egy osztályfőnöki órán eléhozódott a csodatevő, mert a tanár tudta. Meghal-latszódott ott. S aztán mondtuk, hogy né, nállunk is így, így meg így. „Na, aszongya, holnap reggel megmutatom neketek, hogy mit láttatok tük ott!” S akkor elhozott egy ilyen petróleumos rongyot, s egy üveget, körülbe-lül olyan hatvan-hatvan centire, megkente, s egy más száraz ronggyal megdörögölte, s aztán kitette a napfényre. S aztán néztük oldalból. Mert szembe nem látszadatt jól. De odalból látszodott az a petróleumsugarak.

– Olyan sugarak, mintha szivárvány lett vóna. [Maguk mint gyermeket mondták osztályfőnöki órán, hogy mutatkozott Mária...] Igen, mi történt itt nálunk. [De itt ez hogy volt? Összegyűltek többen?] Há csodálkoztak. [De csak egy háznál, vagy több háznál?] Több háznál! Há ki megtörölte petróleummal vagy lámpagázzal az ablakat, annak mutatkozott.

– Nem es tudam, mit mondjak Jánas bácsi. Nem tudam, a pornit un zvon [egy hír terjedt], így, hogy...

– Egy ilyen hír, egy ilyen

– Egy ilyen hír, s aztán mentek, né, itt es van, ott es van.

– S aztán még mondak egy dógot. Még a papaknak, s a tanáraknak se vót még felvilágosítva úgy, hogy meg tudják magyarázni, hogy mi az. Aztá későbbre, azt hiszem, hogy valaki csak kísérletezett, hogy ki-találták, kimagyarázta, hogy mi történt. [De a nép hitte itt a faluban...] Hogyne! Szűz Mária megjelent az ablakan!

[Szűz Máriát mondtak?] Na, még más szenteket is. [...]

[Így mikor mutatkozott Szűz Mária, ide a faluba nem jöttek, a Securitátétól vagy a párttól?]

– Jöttek, jöttek! [S az hogy volt?] Jöttek, mondták, hogy nem igaz. Nem így, nem úgy! Még büntetést es kaptak, amleyikek tartották, hogy igaz. [Megbüntették őket?] Igen. [De honnan, a párttól?] Hát, a milícia [rendőrség]. [De nem verték meg az embereket?] Nem, ezért nem. [...] nem volt senkinek mersze, hogy csináljanak gyűlést. Még a templomba se akarták, szóval tiltották a hitet.⁷

⁷ Ződ János (1935) és Tóthné Ződ Erzsébet (1944), Lészped, 2007. augusztus 5.

E jelenések gyakori motívuma volt a világ bűnei miatt könnyező Szűz Mária alakja.

Hát, igen, halltam én es, hogy lett lenne képen folytak lenne le, az ablakokan mutitodatt lenne meg Mária, s folytak a könnyvei. De én nem láttam. [...] [Hogy mondták, mit mondtak?] Hogy Mária meg van jelenve az ablakokan, s aztán látták, hogy folytak lenne a könnyvei.⁸

Ehhez hasonló jelenségeket tapasztaltak búcsúk alkalmával is. Bár ezek az események a korábbi spontán, bármilyen szervezettséget nélkülöző eseményekhez képest ritualizáltabb körülmények közepette történtek, mégsem tartoztak egy-egy búcsújárás rítusrendszerébe, mint például a pünkösdi hajnali napbanezés, vagy a szőkefalvi Mária-jelenéseken, valamint az ezek emlékére szervezett búcsúkon intézményesült napsoda. Lényegében ezeket is nagyfokú spontenitás jellemezte, amelyekbe az egyház semmi módon nem avatkozott be. A hatalom informátorai révén folyamatosan monitorizálta a búcsúkat, ezért gyorsan tudott reagálni rájuk.

A cacica-i búcsúban, amely mára fokozatosan a moldvai csángók legfontosabb búcsújáróhelyévé vált, gyakran tapasztaltak ehhez hasonló jelenségeket, például ablaküvegen megjelenő Máriát a Kisjézussal az ölében.

Csak úgy, én es úgy lehet mondjam, eccer mikor kicsi leány vótam, Kacsikán megkenték vót az ablakot gázval, megmosták vót, úgy marad tarkacsán, úgy vaj aszt mondták, ne Szűz Mária tartsa Jézuszkát az ölibe. Ott van, odamentek ugye, én es aszt mondtam, ne, én es látom, de nem láttam! Úgy mondta az egész, hogy ne mondják, hogy bűnös vagy, nem látod, mert azért bűnös van, nem láttad... de a nem való. S evvel a testvel, evvel, evvel szemekvel, ezekkel bűnös földdel, nem látod meg bűnös testvel, evvel.⁹

Az 1970-es évek közepén Újfaluban a Szent Teréz-napi búcsúban tömegesen látták az egyik ház ablakán megjelenő Szűz Máriát. A beszámoló a Szent Szüzet a moldvai katolikus templomok Mária-ábrázolásai szerint festették le: kék ruhát viselt, fején koronát hordott. A ház előtt összegyűlt tömeget a politikai rendőrség feloszlatta; az egyik titkosrendőr bedobta az ablakot. Az eseményt értelmező propaganda, mint mindenütt, ahol ilyeneket tapasztaltak, azt bizonygatta, hogy az ablakot gázolajjal kenték be, ennek hatására láthatták a zárándokok a Mária-alakot az üveglapon:

⁸ Imre Erzsi (1934), Lészped, 2008. augusztus 8.

⁹ Haidoc Borbála (1924), Trunk, 2001. július 8–14. Bende Szende gyűjtése.

[S régebb volt úgy, hogy az ablakon látszodjon Mária vagy Jézus?] Vót. Vót az ablakszemen. [felesége mondja]. Újfaluba láttam vót. Úgy mondják: Dózsába. Úgy, úgy, egy ablakba. Úgy... láttam. De aztán vótak a komanisztak, ezek, az ablakat kidobták. Hogy ne még nezze egy es. Ne máj nezzék! Azongyák, hogy megkenték, aszongyák, gázval, ilyen motorinval [gázolajjal], s azért tetszik ulyannak, aszongyák. De a nem létezik, mert oda fel nem ment egy se, hogy megkenje azt. De há így vót. [Sok világ látta azt ott Dózsába?] Igen. Sok világ látta. Há, egy búcsú nap, Szent Teréza napján vót. Sakan látták. Há nem csak egy. [Maga is odajárt akkor...] Ott vótam én es, abba a tájba. Láttam. De há aztán kidobták az ablakat. [De hogy dobták, jött a komoniszt, s kidobta?] Há egy ilyen fiatal, de a komonisztok idejibe vót. Hogy ne lássák. [Látták maguk, hogy kidobta?] Igen. [S mit mondott?] Há nem mondott semmit. Há én vótam az útba, s ő fennünnől kidobta. Mert én messzinnőn láttam, volt vagy húsz méter, ha nem lett lesz még több. Messzinnen volt. [S hogy tetszett, vagy hogy látszott Mária az ablakon?] Az ablakon kívül, hogy mondjam én, mind a könyvben es ki van írva. Épp úgy láttam én. Azt láttam. Aztán mást nem láttam. [S hogy tetszett?] Kék ruhája vót. Szépen koronája fejibe, mind van templamakba es. Éppen úgy vót. Azt láttam én es. [S mondott valamit?] Nem, hát nem vót mód, mert hamar elizélték, elhejgették, hogy nem való, aszongyák. Hazugság! De az nem vót hazugság, mind máj világ van! Há ha nem hisznek az Istenbe, az Isten minek ad kukurudzát, búzát, törökbúzát, hogy élünk műk es, hogy élünk itt. Há ki adja? Adja Iliescu? Adja más? Mind csak a jó Isten adja.¹⁰

E látomások jelentkezését a csángó közösségekben jelen lévő millenáris várakozások is támogatták. A millenáris várakozás mindent elpusztító földrengésektől vagy egyéb kollektív szerencsétlenségektől való félelemben, az ezekre való rituális előkészületekben nyilvánult meg. A csángó folklór jelentős adatközlőjétől, Hodorog Lucától az 1980-as évek végéről származó gyűjtéseiből két erre utaló elbeszélést is közöl Pozsony Ferenc (Pozsony 1994). A klézsei Hodorog Luca beszámolója szerint az 1980-as évek végén egy nagy erejű földrengés bekövetkezéséről szóló jóslat nyomán sokan legjobb ruháikba öltözve, virrasztva várták a pusztítás bekövetkeztét. Az asszony elmondása szerint a felfokozott, félelmekkel teli

¹⁰ Bejan (Kukuri) Péter (1933), Kléze, 2006. január 13.

várakozás során Krisztussal álmodott, aki megnyugtatta, hogy a jóslat hamis volt. „Ugyan én es láttam, ugyan Jézust. Beszéltem es vele. Tudja mi, eszembe vót egy nagy földrengés. S amíg a földrengés vót, azt nem jövendölték, ami vót, de azt mondták, hogy kell legyen még egy valamikor. Azt mondja az egyik: ezen a napon lesz, másik napon lesz, éjjel lesz. Nem tom, mikor lesz. Az emberek még éjjel es felötöztek. Készültek minden vasárnapon, hogy ha hálnak meg, mind tiszta ötözetbe haljanak meg az egész. [...] S akkor vajegy két hétig nem tudtam aludni, úgy gondoltam magamban, hogy nem aluszom éjjel, hogy nem fekszem le egyáltalán, sem nappal, sem éjjel, hogy halljam én meg mikor zúg, jó a földrengés. [...] Oda lefeküdtem, elaludtam. Szombat este vót. Másnap reggel kilenc óraker ebredtem meg. Akkor hajnalban, vasárnap reggel odajött Jézus, bėjött az ajtón, s mikor így az ajtón bėjött, a hátát neki tette így az ajtónak. [A Jézussal való párbeszédnek csak az utolsó, lényegesebb szakaszát közlöm.] [...] »Te ahogy vagy, meghalatsz akármikor. Hát mét nem kérdezted meg, hogy mét nem jövendölték azt a földrengést, aki vót, s ne immán, aki kell legyen? Te – azt mondja –soha ne higy senkinek, amit neked jövendölnek. Amit az Atya kell adjon – azt mondja –, amit az Isten ad, a földiek nem tudják. Jövendőlík, mondják, hogy így lesz, úgy lesz, de azt nem adja meg az Isten. Amit meg kell adjon, nem tudnak arról semmit. De amikor még valamit mondanak arról, hogy jön, te kérdezd meg úgy: hogy járt fel az atyához, hogy azt mondja. Te es fel akarnál menni azon a létrán, hogy neked es kérdezni valód lenne valami egyéb lélekről, tiszta lélekről. S többet ne hidd azt, amit a földiek jövendölnek.« Mondom: »Ha ha ullyan igen mondják, úgyes meghiszem.« [...] S akkor én azt gondoltam, hogy az igazán való, hogy benn van ő. S akkor kinyíltak a szememim. S nézem, s az ajtónál nem vót senk. Pedig Jézus ott vót. Nagy haja így lefésülve két-felé. Itt éppen elválasztva szépen a haja. Éppen fejrbe, úgy a lábáig, s ő meztláb. Egy fekete valami bájerval felövezve úgy. Kezei le, hajdonfejt s meztláb. A szép fehér ruhába, le végig a földig. S igazán Jézus vót.” (Pozsony 1994: 221–223).¹¹

1987 őszén hetven forrófalvi utazott székelyföldi idénymunkára. Az Úz völgyében egy szakadékba zuhant az őket szállító teherautó. A balesetben 23 forrófalvi tizenéves lelte halálát. A tömeges szerencsétlenség millenáris

¹¹ A gyűjtés ideje: 1988. július 16.

képzetek aktivizálásához járult hozzá a közösségben. A falu életére máig drámai hatással lévő tragédia hatásaként a képzelet intenzív foglalkoztatásának eredményeként került sor a falu több lakója által tapasztalt kollektív, millenarisztikus elemeket tartalmazó látomásra. Hodorog Luca visszaemlékezése szerint az egész falut érintő temetésen az emberek azt beszélték, hogy az esetet megelőzően egy hónappal a forrófalviak azt tapasztalták, hogy az eget hatalmas fekete zászlók borították be, amelyet az emberek a világvége bekövetkeztének jeleként értelmeztek. „Mielőtt a szerencsétlenség megtörtént, egyvalaki, egy ember beszélgette ott Kákován, hogy egy hónappal hamarabb, augusztus hónapjában látták, hogy egy nagy fekete felhő, nem egy, hanem több ászlók, fekete ászlók jöttek a falu felett, s boríták le setétségbe. S mindig setétedett el az a falu. Ők nem tudták, hogy az mi lehet, nem tudták felődozni. Arra vélték, hogy jó a világvége, azét setétedik bé. Ők látták egészen. Az egész világ nézte ugyan, hogy milyen fekete ászlók vannak, s borissák bé a falvikot. Ők azt tudták, hogy más falukon es lássa valaki. Megkérdezték akkor a temetésen, hogy tü nem láttátok, hogy nálatok nincs fekete ászlók, s borissák bé a világosságot, hogy setétség válik a falu fugelet. Nem, azt mondták. Nem es látták, senki sem látta, csak az ő falujik vót ulyan.

Ez vót ugye egy jel, ugye, hogy mi kell ott törénjék. De nem tudták felődozni. Ők azt gondolták, hogy világ vége jó. Megegyeztek ugye akkor, s mind mentek a misére egész augusztus hónapjában. A templom mindig tele vót néppel, világgal, gyermekekvel, öregekvel, minden emberekvel. Mind mentek a templomba szolgálatra, hogy ne halljanak meg anélkül, s úgy, hogy ne legyenek meggyónva. Ugye, megtakarítva a lelkik a bűntől. Ők arra mind érdeklődtek. S mire arra értek, ahhoz a vasárnaphoz, hogy elmentek a gyermekek, elindultak pityókáért. Pityókaszedni Csíkba. Hetvenen indultak Kákováról. Ők mind azt mondták, az egész, hogy azét mennek, hogy nincs mit egyenek, hálnak meg étlen, velik megtörtént a nagy szerencsétlenség. S azután, miután megvót a gyilkos halál, ugye, a véletlen halál, s annyinak, eltemették azokat, a sok halottat. Kákován huszonháromat. Aztán többet nem látták azt a nagy fekete ászlókát fenn, hogy borissa le a falut.” (Pozsony 1994: 227)¹²

¹² A gyűjtés ideje: 1988. szeptember 5.

A tömegszerencsétlenség a millenarisztikus várakozásokra jellemző vallásos aktivitás megnövekedését eredményezte. Intenzívebbé vált a templom látogatása, a gyónás, ahogy azt Gagyi József az 1949-es székelyföldi millenáris mozgalom esetében is megfigyelte (Gagyi 1998, 2004).

A rendszerváltást megelőzően

A kommunizmus bukását hozó romániai forradalom kitörése előtti években a hatalom szigora teljes súlyával nehezedett e falvak lakóira is. A forradalmat megelőző években egy Rácsila melletti ortodox falu vált a csángó falvak zarándoklatának helyszínévé, ahol egy idős cigány asszony régi házában ablakain mutatkozó Mária-alakot véltek felfedezni.

Van un sat ortodox de la Rácsila încolo [van egy ortodox falu, Rachilán túl]. Ilyen cigán falu. S ő csak mondják, leánkám es nagy vót, csak mongyák, hogy futkastak úgy le a világ, mentünk le oda [érthetetlen szövegrész], met ne egy ablakan se arată Maica Domnului [Mária megjelent az ablakon]. Mária. Na elfuttunk, oda lementünk, neztük, parcă se vedea ceva, parcă [mintha látszott volna valami]. No, künn az ográdából [udvarból] így néztük, annyi világ ment, jöttek, mentek, eccereccer mintha mutitodatt lenne, eccereccer nem láccat semmi, aztán ki tudja. [S a világ ment, futott nézte?] Igen, igen. [...] Egy olyan régi házacska vót, még küsebb vót mind ez, bordei [viskó] cum zice [ahogy mondják], s ilyen küs ablakai vótak. S egy olyan szép ográdája [kertje] vót. Zöd füve, s minden. S egy olyan üdős asszan vót ott csak magába. De mondom, hogy mutítatta, mutítatta ott hagyán, há valamit zeriltunk [láttunk, észrevettünk], de én nem láttam úgy kláru [tisztán], hogy én látam Máriát, én ott nem láttam. Úgy, csak parcă o umbră [mintha egy árnyék]... Mikor láccatt az es, mikor nem láccatt. De futtak a világ, mentek, csudálkáltak, hogy bódogságas szép Szűzmária, hogy ott a cigánénál, az olánénál... Na... kinek milyen érzelme van. Hejába cigán, hejába oláh, hejába magyar na... [...] [Mikó vót ez? Nem emlékszik?] Óóó...Csáuseszku idejin vót... [...] Akkor amikor ő véle megtörtént [...] a világ erőst meg vót szerítval... Újesztendő volt, cum s-ar zice [ahogy mondanák], s nem lehetett senki azan az éjjen kibújjan, nehogy lőjjenek avval a lövőkvel, vagy uráljanak, vagy... nimic [semmi]. Nagy strictság [szigorúság] vót att. Policiá [csendőrség] az es járt, csendesség

*legyen. Nehogy iskitilodjék [kitörjön] verekedés, valami efféle... nagy csendesség vót... vagy két esztendeig nagy csendesség vót erőst amikő Csáuseszket leütték.*¹³

Az 1980-as évek Romániáját az általános hiány jellemzi; ezt az évtizedet általában az elmúlt korszak legsötétebb periódusaként tartják számon (Chelcea 2000: 135). A társadalmi bizonytalanság és félelem táptalaján a rendszerváltás környékén véres, elborzasztó motívumokat tartalmazó hiedelemmondák születtek. Az 1980-as évek végén nemcsak moldvai, de erdélyi falvakban is elterjedt az a hiedelemmonda, hogy Nicolae Ceaușescu román diktátoron fiatal lányok véréből vérátömlesztést hajtanak végre. A hiedelemmonda a diktatúra utolsó, legkeményebb időszakában érzett rémület szimbolikus kifejeződése volt. A hiánytapasztalat metaforikus leképeződése a diktatúra örökkévalóságától, a diktátor halhatatlanságától való félelemben nyert megfogalmazást.¹⁴

Ebben az időszakban háborút, forradalmat előrevetítő kollektív látomások megtapasztalására is sor került sor.

Az 1989-es forradalmat megelőzően a bogdánfalvi Jitár János egy nyári nap a kertjében dolgozva *napszentületre*, nyugaton látta, hogy a lenyugvó Nap különös szivárványszínekben játszik. Mivel tudta, hogy az ilyen „jel-ek” háborúra utalnak, tapasztalatát megbeszélte több, a gyárban dolgozó kollégájával. Beszámolójából az derül ki, hogy a csodás jelenséget többen látták. Mindez azt jelzi, hogy adott időszakban egész közösségek vártak valamiféle csodára: *Mondták az emberek, hogy valami történet lesz.* Ilyen körülmények között az emberek lelkiállapota kedvező volt a mások által tapasztalt csodás jelenségek befogadására, a hallott transzcendens-élmények értelmezésére.¹⁵ Mivel Temesvár, ahol a forradalom kirobbant, Bogdánfalvától „napszentületre” van, Jitár János beigazolódottnak látta a katasztrófát előrevetítő látomást.

Ezt láttam én isz. Láttam, napszentületre, úgy, mikor sóvárványfélű lett, a Nap mikor szentült le, s mondták az öregek, valami történet kell legyen. Ezt láttam én a szememmel. S kérdeztek a románok, ott a gyárnál

¹³ Muntyán Lézi (1930), Lészped, 2008. szeptember 28.

¹⁴ E hiedelemmondát is felfedezhetjük Jánó Ilona moldvai látóasszony egyik, a diktatúra végén jelentkező látomásában (Peti 2008: 544).

¹⁵ Hasonlóan ahhoz a korábban idézett esethez, amikor a többek által az égen látott fényes keresztet egy lézpedi asszony később álmában látta meg.

voltam, hogy láttam én még ilyet valaha. De mondták az öregek, ha a sóvárvány tisztán tetsződik, hogy napjövetre, akkor ott leszen háború. S nem történt meg Temesváron? Temesváron kezdődött meg. [S még emlékezik ilyen, jegyekre, hogy jegyek legyenek, s valami baj történjen?] Mondták az öregek, hogy még voltak jegyek, de én nem láttam. De ezt láttam, én az én szememvel láttam, s ez meg is történt azután, hogy e volt nyárba, napszentületre volt. A kertbe dolgoztam, s mondták a többiek, hogy nézzem, mi van nyugatra. Mondták az emberek, hogy valami történet lesz. S éppen megtörtént. Temesváron nem volt? Temesvár napszentületre [nyugatra] van. Onnét kezdődött.¹⁶

A rendszerváltás után

Az 1990-es évek elején egy külsőrekecsini ház ablakán véltek látni egy férfialakot, akiről többen azt állították, hogy Jézus. A jelenés színhelyére többen ellátogattak a környező falvakból is. Az ehhez kapcsolódó értelmezések megoszlottak, a látogatók közül voltak, akik megkérdőjelezték azt az állítást, hogy a házban támadt hirtelen fényesség után jelent meg a Jézus-kép az ablakon. Az értelmezést aztán a falutól nem túl messzire lévő ortodox kolostor egyik papja kanonizálta, aki az esemény színhelyét meglátogatva azt állította, hogy csodás jelenéssel van dolguk.

A füst úgy vót kicsánva, mintha lett lenne egy Jézus. Egy fotográfiét [fényképet] oda kicsántak. Meggyújtottak lett egy gyartyát, s avval kifüstölték. S aztán mentek. Há én es eljártam. Azt mondták magától csánódott, csak egy világosság bément a házba, s magától odaizélt. Azt mondták, egy jegy. [De mit láttak, maguk láttak valamit ott?] Há, én azt a füstöt.

- Füst [18 éves lánya közbeszól].
- Te es jártál ott? [az anyja kérdezi]
- Há. Kerekedett tiszta fehérvel, kifüstölte.

¹⁶ Jitár János (1937), Bogdánfalva, 2008. március 1.

– *Így ne, ki volt kerekedve így [mutatja], mintha ki lett lenne cikkcálva egy ember, egy férfi. S aszanták, hogy az Jézus. Az olá pap adament, s aszanta egy jegy, o minune [egy csoda].*¹⁷

Ablakon megjelenő Mária-képet Forrófalván is láttak ebben az időszakban, ahova Trunkból is többen ellátogattak, hogy a csodás történet részesei lehessenek.

[S Forrófalvára is szoktak járni?] *Igen, jártunk oda es, met oda gyalog kellett menni. Mondta ez, izé, ez szomszédasszony, Borbál néni eszt, eccer ott vótak ilyen... ablakok, de meg vótak kenve gázval, s osztán ott mind reflektálta [visszaverte], a nap mikor szüti. Akkor úgy tetszett az éjjen vaj mind látták Szűz Máriát az ablakon. Ne, hájtok ide [gyertek ide]. Lehet mász lássza, nem tudom, de...*¹⁸

Roman városában egy magas tömbház tetején látták Szűz Máriát az esti órákban.

*Még vótak, innét jártak fel oda, nem Kacsikába, Román, úgy mondták, hogy eszte Szűz Mária mutyilódik [mutatkozik] a blokk tetején, egy nagy blokk teteje vót. Osztán járt fel a világ, s nézte. Osztán ezek mind mondták, mit nézitek, reflektálják a rázákot [visszaverik a fénysugarakat], s felaggattak oda valami ulyan nagy imádkozót, s azokra fények mentek, sz azok... Szűz Máriát nemcsak úgy lássuk meg, hogy moszt nesztek. Az erősztt kell imádság, s kell, oda kell a szív menjen, nem úgy csak, hogy hájtok [gyertek] menjünk, me moszt ide a szomszédba jó Szűz Mária.*¹⁹

2000-ben egy Szabófalva környéki faluban vélték látni tömegesen Szűz Máriát, aki ekkor egy fa tetején mutatkozott meg az embereknek. A jelenés színhelyére például Trunkból sokan elmentek, annak ellenére, hogy a helyszín meglehetősen távol feküdt a falutól (kb. 100 km-re):

*Ott még mondták oda fel, nem tudom melyik faluba, még aszonták a fa tetején mutyitodik. [...] Nem Halaucești. Mind csak egy más faluba ott elé Halauceștien.*²⁰ [S mit mondtak?] *Hogy mutyitodik a fa tetején Szűz Mária. Még innét elé is jártak oda. [Innen Galbeniből voltak ott?] Voltak,*

¹⁷ Lőrincz Mihályné (középkorú), Csíkfalva, 2002. március.

¹⁸ Róka Nica (?), Trunk, 2001. július 8–14., Bende Szende gyűjtése.

¹⁹ Róka Nica (?), Trunk, 2001. július 8–14., Bende Szende gyűjtése.

²⁰ Roman város vonzáskörzetébe tartozó falu, Trunktól északi irányban fekszik.

de én nem jártam. [S ez milyenkor volt? Melyik évben?] *Ennek vagyon öt-hat esztendeje.*²¹

A hosszas, merev nézés során, az érzékelés nyomán képszerű, ikonikus Mária-, Jézus-alakokat vagy egyéb szentek alakját, árnyékát látták. Az ikonicitás nemcsak a látomások képi anyagának statikus jellegében nyilvánul meg, de általában az élmények tartalmában is kifejeződik. Ezeknek az élményeknek a leggyakoribb szereplője Szűz Mária, akit általában nem élő alakként, hanem képszerűen érzékelnek.

Szintén ikonikus jelleget mutatnak a Kiszéjuzst ölében tartó Máriával, a szentsaláddal, vagy a könnyező Máriával kapcsolatos élmények. E látomások képi szerveződése a csángók vizuális vallási kultúráját meghatározó, a környezetükben lévő ikonok, vallásos képek témáit követik,²² ahogy azt más kultúrákban tapasztalt látomások esetében is többen megfigyelték. Ragnhild Bejerre Finnstad a kopt látomások elemzése során emellett érvel, hogy a látomások jelentkezését támogató, befolyásoló széles körű vallási-kulturális hagyományok között kiemelt szerepet kap az ikonográfiai háttér. Mindamellett, hogy az ikonográfiai ábrázolásokat és a látomásokat általában mint lényegileg két különböző dolgot szoktuk számon tartani, felfoghatók úgy is, mint a mentális képzelőerő kollektív kultivációjának a formáját (Finnstad 1994: 8). Kopt látomás-narratívákat, az élményeknek a hívek általi ábrázolását, megfestését, valamint olyan fotókat vizsgálva, amelyekről az illető közösségben azt állították, hogy a jelenést örökítették meg,²³ arra a következtetésre jut, hogy ezek tartalma megegyezik a kopt vallási vizuális kultúra legerjedtebb és legnépszerűbb ikonográfiai ábrázolásaival (Finnstad 1994: 9, 12).

Ezek az élmények a Paolo Apolito által „gyenge” látomásoknak (*weak visions*) nevezett Oliveto Citra-i jelenésalapú kegyhelyen tapasztalt kollektív látomásokra emlékeztetnek. Ezek tartalmához hasonlóan egyszerűek, bizonytalanok és ellentmondásosak voltak (Apolito 1998: 61). Abban a kollektív szimbólumtermelési folyamatban, amelyben Apolito szerint az Oliveto Citrai-i Mária-jelenés mint vallásos jelenség létrejött, a „gyenge látók” (*weak seers*) fontos szerepet játszottak. E látók tág csoportja arra

²¹ Coşa Roza (40–45 év körüli), Trunk, 2006. január 14.

²² A moldvai csángó szobabelsőket díszítő fotókról és vallásos ábrázolásokról lásd Iancu Laura írását (Iancu 2007).

²³ A szerző ezeket „fotó-ikonoknak” (photo-icon) hívja.

törekedett, hogy a változatos, bizonytalan szerveződésű érzékelést az élmények értelmezése révén pontosabbá tegyék (Apolito 1998: 101). Adatközlőim e látomásokról való beszámolóikban gyakran kihangsúlyozták az érzékelés bizonytalanságát.²⁴

Következtetések

A közösségeket fenyegető válsághelyzetekben a vallásos élmény látomásos formái különösen gyakoriakká váltak. Ezek az élmények többek hasonló felépítésű, azonos motívumokból szerveződő transzcendens tapasztalatai lehetnek, amelyek gyakran eseményjellegűek voltak. Rövid ideig tartó, spontán gyülekezések jöttek létre hírukra, az érdeklődést kiváltó, véleményformálásra ösztönző vallásos események alapjául szolgáltak. A vallásos hit közösségi megélésének igényéhez teremtettek alkalmat, amely a kommunista diktatúra idején, a vallásnak a nyilvánosságból való kiszorítása után is fontos igény maradt. Intenzívebbé tették az egyéni vallásgyakorlatot, ösztönözték az imádkozást, rózsafüzérmondást. A diktatúra idején a vallásos aktivitásnak ez a formája alkalmas volt a hatalom ellenőrzésének a kijátszására. Amennyiben a hatalom figyelmét felkeltette, propagandával, fenyegetésekkel és büntetésekkel próbálta a milícia az embereket távol tartani ezektől az eseményektől. Ezek a látomások az intézményesedés semmilyen szintjét nem érhették el, soha nem kerültek rögzítésre, kiadásra, népszerűsítésre egyházi ponyvanyomtatványokon.

²⁴ A látókok és a hívők közötti kollaborálás tényére a látomások tartalmának megkonstruálását illetően több munka is felhívta a figyelmet (Badone 2007, Zimdars-Swartz 1991, Jonas 2005). William Christian, aki külön figyelmet szentelt ezen együttműködés elemzésére, amellet érvel, hogy a közönség részvételével zajló Mária-jelenések esetében a látomás sokkal inkább egy kollektív termék, mint a látó egyéni élménye (Christian 1987). Nem volt ez másképpen a középkor idején sem: a legtöbb látomás-közlés valamiképpen magán viseli az egyházi doktrína lenyomatát a bírósági feljegyzésektől az önéletrajzi leírásokig (lásd például Mooney 1999, Gurevich–Shukman 1984, Gurevich 1992, Clark 1996). Keszeg Vilmos egyik írásában bemutatta, hogy a mezőszéki cseberbenezés során rituálisan előidézett látomások tartalmáról szóló narratíva a résztvevők egyezkedése során született meg (Keszeg 2002).

Az ablaküvegen megjelenő szentek látására a világ több kultúrájából is ismerünk párhuzamokat.²⁵ A látomások leggyakoribb motívumai, a könnyező Mária, az ölében a Kisjézust tartó Mária, valamint a szentesalád a magyar nyelvterületen tapasztalt, a közösségi értelmezést is bevonó, ikonikus jellegű látomások esetében is gyakran előfordul. A természeti jelenségek látomásszerű kiteljesedésére, „égi jelek” tapasztalása a látomásalapú kegyhelyek gyakori elbeszéléstípusa, de a magyar nyelvterületen ismert látó specialisták elbeszéléseiből is ismertek.²⁶

A krízishelyzetekben a katasztrófákat, közéleti szerencsétlenséget előrevetítő előjelek, látomások értelmezése kollektív cselekedet volt. A kollektív értelmezés a közös értelemrendszeren nyugvó kulturális értelmező szimbólumok révén történt.

Az ablakokon megjelenő Mária-alakok a rendszerváltást követően is részét képezik e falvak vallásos élménytapszatalatainak. Bár a szocializmus bukása sok vonatkozásban új kontextust teremtett, az ebben az időszakban, főként az 1990-es évek elején tapasztalt látomások sok vonatkozásban a társadalmi bizonytalanság és szociális félelmek táptalaján születtek. Nem véletlen, hogy az imagisztikus vallásosság a rendszerváltást követő időszakban is ismerve maradt a moldvai falvak vallási életének és fontos szerepet játszott az átalakulásban.

Szakirodalom

APOLITO, Paolo

1998 *Apparitions of Madonna at Oliveto Citra: local visions and cosmic drama*. Pennsylvania State University Press, University Park

BADONE, Ellen

2007 *Echoes from Kerizinen: pilgrimage, narrative, and the construction of sacred history at a Marián shrine in northwestern France*. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13. 453–470.

²⁵ Amerikai vonatkozásban lásd erről Bitel 2009: 82. Az amerikai média csak 2008-ban több ilyen esetről is beszámolt.

²⁶ Lásd az *Álmok és látomások a 20–21. századból* című szöveggyűjteményt, amelyben a Kárpát-medence minden pontjáról, az álmok, látomások tematikus és funkcionális csoportjait átfogó szövegeket tartalmaz (Keszeg–Peti–Pócs 2009).

BITEL, Lisa M.

2009 Looking the Wrong Way: Authenticity and Proof of Religious Vision. *Visual Resources. An International Journal of Documentation* 25. (1–2) 69–92.

BOSNYÁK Sándor

1980 *A moldvai magyarok hitvilága*. (Folklór Archívum, 12.) MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest

2001 *Magyar Biblia. A világ teremtése, az özönvíz, Jézus élete s a világ vége napjaink szájhagyományában*. Európai Folklór Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest

CHELCEA, Liviu

2000 A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Árúk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika* 39. 135–153.

CHRISTIAN, William A. Jr.

1987 Tapping and Defining New Power: The First Month of Visions at Ezquioga, July 1931. *American Ethnologist* 14. (1) 140–166.

CLARK, Anne L.

1996 *Elisabeth of Schönau. A Twelfth-Century Visionary*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia

FERENCZES István

2003 Moldovának árva népe. Jánó Ilona pokolra száll. *Moldvai Magyarság* XIII. (6) 20–21, (7) 20–21, (8) 20–21, (9) 21.

FINNESTAD, Ragnild Bjerre

1994 Apparition, Icons and Photos: a Study of Modern Coptic Visions of the Holy World. *Temenos* 30. 7–34.

GAGYI József

1998 *Jelek égen és földön. Hiedelem és helyi társadalom a Székelyföldön*.

KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 101–124.

2004 *A krízis éve Székelyföldön. 1949*. (Múltunk Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

GAZDA József

1993 *Hát én hogyne siratnám. Csángók a sodró időben*. Szent István Társulat, Budapest

GUREVICH, Aaron J.

1992 *Historical Anthropology of the Middle Ages*. The University of Chicago Press, Cambridge

GUREVICH, Aaron J. – SHUKMAN, Ann

1984 Oral and Written Culture of the Middle Ages: Two „Peasant Visions” of the Late Twelfth–Early Thirteenth Centuries. *New Literary History* 16. (1) 51–66.

IANCU Laura

2007 A fotográfia és változó hagyományai a moldvai Magyarfaluban. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra*. Akadémiai Kiadó, Budapest

JONAS, Raymond

2005 *The Tragic Tale of Claire Ferchaud and the Great War*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London

KESZEG Vilmos

2002 Egy látomás. Az esemény, a reprezentáció és az ítélkezés. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMPRESS–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 28–59.

KESZEG Vilmos – PETI Lehel – PÓCS Éva (szerk.)

2009 *Álmok és látomások a 20–21. századból. Szöveggyűjtemény I.* L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest

KÓKA Rozália

1982 A lézpedi „szent leján”. *Tiszatáj* XXXVI. (8) 29–44.

KÓKA Rozália (közreadja)

2006 *Bételjesítem Isten akaratját... A lézpedi szent leány látomásai*. L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest

MOLDOVÁN Domokos

1985 „Ha megyek látomásba...” (filmforgatókönyv 1984–85). *Filmkultúra* XXI. (11) 76–93.

1993 „Ha megyek látomásba...” (filmforgatókönyv 1984–85). In: HALÁSZ Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokcor kezemtől...” Tanulmányok Domokos Pál Péter Emlékére*. Lakatos Demeter Egyesület, Budapest, 131–146.

MOONEY, Catherin (ed.)

1999 *Gendered Voices: Medieval Saints and their Interpreters*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia

PETI Lehel

2008 A lélekmentő. Katasztrófaélmény és imitatio Christi egy csángó asszony látomásaiban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Tanulmányok a transzcendensről VI.* Balassi Kiadó, Budapest, 534–552.

PÓCS Éva

2006 „Jánó Ilona és az újkori magyar látomások.” In: KÓKA Rozália (közreadja): *Bételesítem Isten akaratját... A lészpedi szent leány látomásai.* L'Haramttan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 230–251.

POZSONY Ferenc

1994 *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

1998 Látomások a moldvai csángó falvakban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Balassi Kiadó–University Press, Budapest–Pécs, 72–80.

TÁNCZOS Vilmos

2007 A moldvai csángó népi vallásosság kutatásának területei. Kutatótörténeti összefoglaló. In: S. LACKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát medencében 7.* Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 311–338.

ZIMDARS-SWARTZ, Sandra L.

1991 *Encountering Mary: from la Salette to Medjugorje.* University Press, Princeton–New Jersey